

Derleme

FEMİNİST SOSYAL HİZMET UYGULAMASI

Feminist Social Work Practice

Sema BUZ*

*Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü

ÖZET

Feminist kuramcılar geleneksel sosyal hizmet teori ve uygulamasını cinsiyetçi olmakla eleştirmektedir. Feminist sosyal hizmet uygulaması feminist kuramın temel kavramları olan toplumsal cinsiyet, ataerkillik, kamusal/özel alan ayrımı gibi kavramları kullanır. Feminist sosyal hizmet bu çerçevede kadınların deneyimlerini başlangıç noktası olarak kabul eder. Geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri ve ataerkilliğe meydan okuma bu uygulamanın diğer bir bileşenidir. Kadınların sorunlarıyla ilişkili farkındalıklarının yükseltilmesi ve güçlendirilmesi odağı nedeniyle bu uygulama geleneksel sosyal hizmet uygulamasına yönelik alternatif bir uygulama olarak tanımlanabilir.

Anahtar Sözcükler: *feminist kuram, toplumsal cinsiyet, ataerkillik, kamusal/ özel alan, feminist sosyal hizmet uygulaması.*

ABSTRACT

Feminist theorists criticize traditional social work theory and practice for being sexist. Feminist social work practice uses basic concepts of feminist theory such as gender, patriarchy, public/private sphere distinction. In this frame feminist social work accepts experiences of women as a starting point. Challenge to traditional gender roles and patriarchy is another component of feminist social work practice. This practice can be defined as an alternative practice towards traditional social work practice because of its focus on raising awareness and empowerment of women related to their problems.

Key Words: *feminist theory, gender, patriarchy, public/private sphere, feminist social work practice.*

GİRİŞ

Feminist kuramların sosyal olguların analizine ilişkin alternatif ve eşitlikçi, toplumsal cinsiyet kavramını dikkate alan bir çerçeve sunduğu görülmektedir. Çeşitli disiplinler, bu kuramı kendi çalışma alanlarına uyarlama ve doğurgularını tartışma yoluna gitmiştir. Sosyal hizmet disiplini ve mesleği sosyal adaleti gerçekleştirmek, genelde her türlü eşitsizlikle mücadelede etkin rol almak ve “değişimi sağlamak” gibi özelliklere sahiptir. Feministler sosyal hizmet teori ve uygulamasını cinsiyet körü –gender blind- olmakla eleştirmiş ve kadın müracaatçıların gereksinimlerine yönelik üretilen çözümlerin daha çok toplumdaki geleneksel toplumsal cinsiyet rol algılarıyla örtüşmesine karşı çıkmışlardır. Bu anlamda feminist sosyal hizmet uygulaması cinsiyetçiliğe meydan okuyan alternatif ve yeni bir uygulama türü olarak belirmiştir. Kadın deneyimini analizinde başlan-

güç noktası olarak alan feminist sosyal hizmet uygulaması, kadınların deneyimledikleri sorunları etkileyen yapısal nedenlere dikkat çeker ve kadınların bu sorunlara meydan okumasını sağlama-ya çalışır. Bu nedenlerle bu çalışmada feminizm, feminist kuramın ilginlendiği konular ve kullandığı kavramlardan yararlanılarak feminist sosyal hizmet uygulaması çok yönlü tartışılacaktır.

FEMİNİZM, FEMİNİST KURAMIN İLGİLENDİĞİ KONULAR

Feminizm en genelde cinslerin eşitliğine önem veren ve kadınların erkeklerle eşitliğini savunan bir öğreti olarak tanımlanabilir. MacKinnon'a (2003: 58) göre çağdaş feminizm, cinsiyetler arası ilişkilerin toplumsal örüntüsünü ve onu değiştirmenin yollarını ararken, yaşanan toplumsal cinsiyet deneyiminin tam ortasına kadınların deneyimlerini ve bu deneyimlerden kazandıkları bakış açılarını yerleştirir. Feminizm, kadınların günlük yaşamlarına önem verir ve kadınların görüşüne öncelik tanır (MacKinnon, 2003: 58). Andre Michel'e göre feminizm sözcüğü, kadınların toplum içindeki rol ve haklarını geliştirmeyi öngören bir öğretiyi dile getirmektedir. Arat (1991: 12) feminizmin ilgi odağını, kadınlıkla erkek arasındaki toplumsal farklılık, bu farklılık olgusunun anlamı, nedenleri ve sonuçları olarak tanımlamıştır. Eisenstein' e göre (1998:474) ise feminizm, "erkek üstünlüğünü sona erdirmeye mücadelesi değil, baskınlığın ideolojisini kökten kazıma mücadelesidir. Baskınlık ise, erkek üstünlüğünü de içeren daha büyük ve çoğulcu bir kategoridir.

Feminist literatürün genişliğine karşın meşgul olduğu konular kabaca üç te-

mel soruna indirgenmiştir. İlk sorun feministlerin ortak kaygılarının nedenlerini inceleme çabasıdır: kadınlar neden/nasıl baskı altındadırlar? Kadın ve erkek arasındaki iktidar farklılıklarını belirleyen düzenleyici ilkeler bulunmaya çalışılmaktadır. İkinci sorun, kadın-erkek arasındaki farklılıkların ontolojik temelleriyle ilgilidir: bu farklılıklar biyolojik olarak, sosyolojik olarak ya da her ikisinin bileşimiyle mi meydana geliyor? Genel tartışma biyolojik ve toplumsal cinsiyet tartışması olarak bilinir. Üçüncü sorun, erken dönem feminist literatürün etnosantrik ve Batı merkezci olan basitleştirici perspektiflerine duyulan tepkiden doğmuştur. Sorun, kadınlar ve erkekler arasındaki farklılıklar ve bu farklılıkların, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin genelleştirilmiş tanımlamaları üzerindeki etkisiyle ilgilidir (Yuval-Davis, 2003).

Feministler, ataerkillik ideolojinin aile özelinde deneyimlenmesi boyutunda kadının ailenin yeniden üretimindeki araçsal rolünü tartışmışlardır. Feministler ayrıca özel alana ait mitlerle, kadının kamusal alana aktif katılımını sağlama ve mikro ve makro düzeyde toplumdaki konumlarını iyileştirme için mücadele etmişlerdir. Cinsiyetten kaynaklanan eşitsizliklerin giderilmesi boyutlarını araştırırken, ataerkillik çözümlemesinin önemine değinmişlerdir (Whelehan, 1995). Görüldüğü üzere kadınların toplumdaki ikincilliğinin nedenleri, baskı altına alınma dinamikleri feminizmin ilgi alanını oluşturmaktadır.

FEMİNİST KURAMIN KAVRAMLARI

Feminist kuramın kabullerini oluşturan çeşitli kavramlar kuramın açıklımları yönünden önemlidir. Bu kavramlardan

toplumsal cinsiyet, ataerkillik, ayrı alanlar nosyonu burada irdelenmektedir.

Toplumsal cinsiyet

Toplumsal cinsiyet kavramı bilindiği gibi biyolojik cinsiyet yerine cinsiyetin toplumsal anlamına ve bu anlama yüklenen rollere dikkat çekmektedir. Toplumsal cinsiyet, kadın ve erkek rollerini toplumun beklentilerine göre şekillendirerek, toplumsallaşma ve toplumsal kurumlar yoluyla yeniden üretilmesini sağlamaktadır (Connell, 1998). Simone de Beauvoir, bu durumu 1952 yılında yayınlanan "Second Sex" adlı eserinde "kadın doğulmaz, kadın olunur" şeklinde isabetli bir biçimde ifade etmiştir. Gerçekten de artık biyolojik cinsiyetin getirdiği farklılıklardan öte toplumsal cinsiyet rolleri kadınların toplumdaki ikincil rollerini analizde daha kullanışlı bir çerçeve sunmaktadır.

Toplumsal cinsiyet, erkek ve kadın arasındaki "gerçek" toplumsal farklılık olarak değil, toplumsal rollerinin, ekonomik konuları veya etnik ve ırksal topluluklara mensubiyetlerinin aksine cinsel/biyolojik farklılıklarıyla tanımlandığı özneler grubuna ilişkin söylem tarzı olarak anlaşılmalıdır (Yuval-Davis, 2003).

Ataerkillik

Ataerkillik feministlerce kullanılan temel bir kavram olup, insanlık tarihi boyunca erkeklerin kadınlar üzerinde baskınlık kazanmak ve arttırmak için kullandıkları mekanizma, ideoloji ve sosyal yapısı kapsar. Ataerkillik sözcüğü baba ya da "patriyarkın" kuralları anlamına gelir ve özel bir tür olarak "erkek baskın aile"yi tanımlamaktadır. Günümüzde ise er-

kek baskınlığından daha çok kadınlar üzerinde erkeklerin baskın olması ve kadınların çeşitli yollarla daha alt konumda tutulmalarını sağlayan bir sistemi tanımlamakta kullanılan güç ilişkilerini ifade eder (Bhasin, 1993). Ataerkillik, Mackinnon' a göre (1983; Akt: Ramazanoğlu, 1989: 34) "kadın üzerinde erkek egemenliğini haklı gösteren bir inanç ve fikirler dizisine işaret eden evrensel bir ideolojidir". Ataerkillik genelde kadınlar üzerindeki erkeklerin baskınlığını yöneten çok yakın cinsel karşılaşmalardan en genel ekonomik ve ideolojik faktörlere kadar düşünce ve uygulamaları yansıtır. Sadece erkeklerin kadınlar üzerindeki genel gücünü değil, aynı zamanda bu gücün doğal, normal, doğru ve tek olduğuna ilişkin ideolojik yasallaşma ve erkek gücünün hiyerarşik yapısını tanımlar (Ramazanoğlu, 1989: 34).

Diğer bir tanımlamaya göre ise ataerkillik, cinsiyetler arasındaki çağdaş güç ilişkileri yani "erkek baskınlığı" dır. Marksist yönelimli feminist kuramda ise kadınların gördüğü baskı ve cinsiyet/toplumsal cinsiyet sistemi genelde kapitalizm ve onun sınıf sistemiyle bağlantılı görülür (Jonasdottir, 1994).

Ataerkillik kavramsallaştırması farklı soyutlama düzeylerini gerektirir. En soyut düzeyde sosyal ilişkiler sistemi yer alır. En az soyut düzeyde ise üretimin ataerkil modu, istihdamda ataerkil ilişkiler, devlette ataerkil ilişkiler, erkek şiddeti, cinsellikte ataerkil ilişkiler ve kültürel kurumlarda ataerkil ilişkiler olmak üzere altı yapının birleşiminden oluşur (Walby, 1990). Benzer şekilde kadınların ataerkilliğin kontrolünde olan çeşitli yaşam alanları Bhasin (1993) tarafından beşli yapı olarak tanımlanmıştır: kadınların üretici ya da

işgüçleri üzerindeki kontrol, kadınların yeniden üretim, cinsellik ve hareketlilikleri üzerindeki kontrol ve mülkiyet ve diğer ekonomik kaynaklarla ilgili sınırlılıkları olarak ifade edilebilir.

Ayrı Alanlar Nosyonu (Kamusal/ Özel alan ayrımı)

1960'larda yeniden ortaya çıkışından beri, kadın tarihinde en güçlü kavramlardan biri ayrı alanlar nosyonu olmuştur. Kamusal ve özel alan ayrımının kullanımı çok fazla karışıklığa neden olmuştur. Kadınlar otomatik olarak özel ile ilişkilendirilmiştir. Yakın zamana dek, kamusal ile özel hakkındaki tartışmalar, toplumsal cinsiyet boyutunu tamamen göz ardı ettiği gibi, evrensel olanı da hiç sorgulamıyordu. Bu tartışmaların merkezine oturabilecek aile, akrabalık, evlilik ve ebeveynlik kurumları görmezden gelinmiştir (Davidoff, 2002).

17. ve 18. yüzyıllar boyunca –öncesinde ve sonrasında da- kadının eş ve anne olarak evine ait olduğu varsayımı neredeyse evrenseldi. 18. yüzyılın ortasından itibaren ve özellikle 19. yüzyılın başında tarihsel dönüşümler, özellikle de sanayi devrimi, kadını özel alanda tecrit ederek, işyeri ile ev mekanını birbirinden ayırdı. Makinalaşmış fabrikalar ve ev ekonomisinin çöküşü ile birlikte işin kamusal dünyası evin özel dünyasından daha önce hiç olmadığı kadar birbirinden ayrıldı. Bu gibi eğilimler, akılcılığı kamusal alanla, akıl dışılığı ve ahlakı özel alanla ve kadınla özdeşleştiren aydınlanma düşüncesini desteklemiştir (Donovan, 2001:19).

Erkekler açısından doğaya egemen olma ve yaratma işlevi söz konusu iken, kadınlara bakımla ilgili önemsiz

işler verilmişti. Fiziksel güçsüzlük söylemi kadının özel mülkiyet ve çocuklar gibi korunacak şeyler arasına girmesine, yalnızca belli toplumlarda belli tür işleri yapmasına (kadın işleri) iten bir dayanak olmuştur (Mitchell, 1985).

Rosaldo (1974; Akt Walby, 1990) kadınların ikincilliğinin, özel alana hapsedilmeden kaynaklandığını, erkeklerin çalışmasının her zaman kadınlara göre daha değerli olduğunu ifade etmektedir. Kadınların toplumda ikincil konumda olmalarının evrensel bir olgu olduğunu ve kadınların aile içinde çocuk büyütme ve yetiştirme ilerini içeren özel alana hapsedildiklerini ve bunun evrensel bir gerçek olduğunu belirtmektedir.

Feminist teorinin kavramları olan toplumsal cinsiyet, ataerkillik ve ayrı alanlar nosyonu sosyal hizmet açısından özel bir önem taşımaktadır. Sosyal hizmet uygulamaları için yardım talebinde bulunan müracaatçıların yaşadıkları güçlükler ve gereksinimler bu kavramların yaşamlarındaki deneyimlenmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Örneğin aile içi şiddet nedeniyle bir sosyal hizmet kurumuna başvuran bir kadın müracaatçının sorununa yaklaşım, toplumsal cinsiyet rollerine yüklenen anlam ve algılar, ataerkilliğin kadının yaşamındaki görünüşleri ve özel/kamusal alan ayrımlarına göre şekillenen ayrışmanın etkisinin analizini gerekli kılmaktadır.

FEMİNİST SOSYAL HİZMET UYGULAMASI VE ÖZELLİKLERİ

Dominelli (2002a: 3-4) sosyal hizmetin amacı ve rolü konusunda üç yaklaşım grubundan söz etmektedir:

Terapötik-yardım edici yaklaşımlar;

Bakım-koruma (*maintenance*) yaklaşımları;

Özgürleştirici yaklaşımlar.

Sosyal hizmette terapötik yaklaşımlar, danışma kuramlarına ve Carl Rogers'in çalışmalarına dayanır. Bunlardan "müracaatçıya" danışman tarafından kendini ve diğerlerini (özellikle yakın akrabalar ve arkadaşlarla ilişkilerini) daha iyi anlaması ve durumuyla daha etkili bir yolla başa çıkması için yardım edilmesi anlaşılır. Bu yaklaşımlar, müdahalede bireyler ve onların psikolojik işlevselliklerine odaklanır. Bakım-koruma yaklaşımında sosyal hizmet, kişilerin yaşamlarındaki sorunlarla uygun bir şekilde baş ettiklerini kabul eder. Burada sosyal hizmetin terapötik bir yardım edici rolü yoktur. Müdahaleler daha çok pragmatiktir. Kaynaklar ve olanaklar hakkında bilgi vermek başta gelir. Özgürleştirici yaklaşımlar ise sosyal adalet konusuna odaklanır ve sosyal refah sisteminde var olan eşitsizliklere meydan okur. Müracaatçılar kurban olarak değil, güçleriyle değerlendirilir. Müracaatçıların durumlarını kavrama, kendisiyle diğer ilişkileri arasındaki bağlantıyı kavrama, güç ilişkilerinin günlük yaşam üzerindeki etkisi üzerine çalışılır ve insanların hayatlarının kontrolünü ele alması için bilgi ve becerilere odaklanılır. Birey ve toplum düzeyinde sosyal değişme bu yaklaşımın temelidir (Dominelli, 2002a: 3-4). Bu özgürleştirici yaklaşımlardan biri de feminist sosyal hizmettir.

Feminizmin, sosyal hizmet uygulaması üzerinde iki yönlü bir etkisi olmuştur: sosyal hizmette kuramın cinsiyet ayrımına (seksist) dayalı bir süreç olarak yapılandırıldığını ortaya koymuş ve ikinci olarak feminist sosyal hizmet uy-

gulamasının kadınlarla çalışma olarak yanlış algılanmasının önüne geçmiştir (McNay, 1992: 51).

Feminist sosyal hizmet, Barker'a göre (1999: 173) sosyal hizmette cinsiyet ayrımcılığının yol açtığı duygusal ve sosyal problemlerin üstesinden gelinmesinde bireylere ve toplumlara yardım etmek üzere geliştirilmiş, feminist bir yönelimi olan değer, beceri ve bilgi bütünlüğüdür. Dominelli (2002b: 9) ise feminist sosyal hizmeti "dünyadaki kadın deneyimini analizinde başlangıç noktası olarak ele alan, kadının toplum içindeki konumu ve kişisel durumu arasındaki ilişkilere odaklanan, spesifik ihtiyaçlarına yanıt veren, müracaatçı-uzman etkileşimlerinde eşitlikçi ilişkiler yaratan ve yapısal eşitsizliklere işaret eden bir sosyal hizmet türü" olarak tanımlanmıştır.

Feminizm, sosyal hizmette bir gelişmeye yol açmıştır çünkü feministler ekonomik koşulların kadınların özgürlüğü ve güçlendirilmesi için daha büyük olanaklar sağladığını ortaya koymuştur. Feminist sosyal hizmet, kadınlarla çalışırken toplumsal cinsiyeti temel referans noktası olarak ele almıştır. Feminist sosyal hizmette kadınların esenliğinin birincil olarak ele alınması, sosyal hizmet uzmanlarının kadınları sadece eş ya da anne olarak görmelerini engellemiştir (Featherstone, 2001: 3).

Kadınların özel ihtiyaçlarını bütüncül bir biçimde karşılamak, yaşamlarının karmaşık yanlarıyla baş etmelerini sağlamak feminist sosyal hizmetin bir parçasıdır. Kadınların, erkek, çocuk ve diğer kadınlarla etkileşimlerinde ihtiyaçlarına işaret eden sosyal ilişkilerin bağımsız doğasına odaklanılır. Analizindeki kadına verdiği gurur verici yerin yanı sıra fe-

minist sosyal hizmet uzmanları kadınlara erkeğin artığı olarak bakan toplumsal cinsiyet körü kuram ve uygulamalara meydan okur (Dominelli, 2002b: 9).

Dominelli (2002b: 162) feminist sosyal hizmet uygulamasını biçimlendiren ilkelerden söz etmektedir. Bu ilkeler:

- (a) Kadınların farklılıklarını tanımak;
- (b) Kadınların güçlerini değerli kılmak;
- (c) Farklı kadın grupları arasında farklılığın eşitsiz güç ilişkileri için bir temel olmasını önleme konusunda ayrıcalıkları ortadan kaldırmak;
- (d) Yaşamlarının tüm boyutlarında kadınların kendi kararlarını verebilmede aktif olduğunu göz önünde tutmak;
- (e) Birey olarak kadınların sosyal koşullar içindeki yerin belirleme ve birey ve kolektif birim arasındaki karşılıklı bağlantıyı onaylamak;
- (f) Kadınlara, kendi ihtiyaç ve problemlerine buldukları çözümleri ifade edecekleri bir alan sağlamak;
- (g) "kişisel olan politiktir" ilkesini uygulamanın makro, mezo ve mikro düzeylerinde kabul etmek;
- (h) Bireysel güçlük ve sıkıntıları genel konular olarak yeniden tanımlamak;
- (i) Kadınların ihtiyaçlarını yaşamlarının her alanında diğerleriyle etkileşimlerde bulunan diğer tüm insanlar gibi ele almak;
- (j) İnsan ilişkilerinin bağımsız doğasını teşhis etmek ve bunun birey ya da grup düzeyinde neye yol açtığı ve nasıl gerçekleştiğini kavramak;
- (k) Kadınların bireysel problemlerinin sosyal nedenleri olduğunu teşhis

etmek ve her müdahalede bu iki düzeyi ele almak;

- (l) Bireysel problemlere yönelik ortak çözümler bulmaya çalışmaktır.

Bu ilkeler feminist sosyal hizmet kuram ve uygulamasının bütünleştirilmesi için bir çerçeve sunar.

Feminist sosyal hizmetin içinde cinsiyetçilik karşıtı (*anti-seksist*) kuram ve uygulama bütünleşmiş olmalıdır. Thompson'a göre (2001: 61) cinsiyetçilik karşıtı uygulamanın feminist sosyal hizmetin de paylaştığı temel bileşenleri şunlardır:

1. Sosyal hizmet müdahalesinin amacı güçlendirmedir (*empowerment*) uyumlandırma (*adjustment*) değil. Sosyal hizmet, kadınların aile içinde "doğru" yere uyum göstermelerinde yardım etmek için değil, deneyimledikleri baskıya meydan okumaları konusunda güç kazanmasına yardım eder.
2. Sterotipik varsayımlardan kaçınma önemlidir. Örneğin erkeğin ailenin reisi olduğunu ve ailede öncelikli karar vericinin erkek olduğunu varsaymamak,
3. Aile ideolojisi cinsiyetçiliği güçlendirir. Sosyal hizmet uygulaması ailenin hem güçleri hem de zayıflıklarını teşhis ederek aileye ilişkin dengeli bir görüşü temel almalıdır. Sosyal hizmet uygulaması sadece cinsiyetçiliğin çözümlenmesini değil, hizmet kullanıcılarının, cinsiyetçiliğin kendi problemlerinin çözümünde bir engel olduğunu ya da problemlerini desteklediğini anlamada bilinç yükseltme çalışmalarında yer almasına odaklanmalıdır.

4. Kadınlar, erkek egemen toplumda “görünmezdir”; başarıları ve katkıları nadiren kabul edilir. Sosyal hizmet uzmanları bu tuzaktan kaçınmalı ve kadınların duygu, düşünce ve işlerini değerli kılmalıdır. Mikro düzeyde sosyal hizmet, kadınların benlik saygısını arttırmakta, makro düzeyde kadınların cinsiyetçi değersizleşmesini kırmakta bir rol oynar.
5. Cinsiyetçilik karşıtı uygulama, egemen ayrımcı tutum, değer, uygulama ve yargılara meydan okumayı kapsar.

Lee'ye göre (2001: 175) feminist sosyal hizmet uygulamasında birtakım önemli noktalar bulunmaktadır. Gerçeği bütüncül olarak ele almak, gücü eylemde bulunmak üzere yeniden kavramsallaştırmak, ataerkilliği sona erdirmek, güçlendirmek için çalışmak, dayanışmanın önemi, bilinç yükseltme çalışmalarının kullanımı bunların belli başlılarıdır.

Feminist sosyal hizmet, daha geniş bir feminist hareketin parçası olarak, kadın-merkezlilikten daha fazla bir şeydir ve nihai amacı kamusal alandaki ataerkillik, özel alandaki ataerkillik ve sosyal ilişkileri yapılandıran diğer baskıcı yapılardan kadınlara yönelen baskıyı sona erdirmektir (Dominelli, 2002b:76).

Feminist uygulamalar “müracaatçı”-sosyal hizmet uzmanı ilişkisinde, işyerinde, kişisel ve mesleki yaşamda eşitlikçi ilişkileri geliştirmeye çalışır. Feminist sosyal hizmet uzmanları, bir kadın müracaatçının ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken, bireyi sosyal olarak yapılanmış toplumsal cinsiyet baskısı ve bunun diğer baskı biçimleriyle ilişkileri içinde bir bütün olarak kavrar ve bu bağlamda kişinin refahını arttıracak

hizmetleri araştırır. Feminist sosyal hizmet, toplumsal cinsiyet baskısının kadının özel durumu üzerindeki etkisini dikkate alırken, kişinin kendi kararlarını verme kapasitesi ve aktif olmasına vurgu yapar. Ayrıca kadınların ikincil konumlarını sonlandırmayı amaçlar (Dominelli, 2002b: 77).

Cinsiyetler arasındaki ilişki politiktir çünkü eşitsiz güç ilişkileri içinde sosyal olarak inşa edilmiştir. Feministlere göre erkek ve kadın kategorileri ve özellikleri, kültürel ve sosyal yapılarla uyumludur. Benzer şekilde, şiddet ve cinsel istismar birey ya da aile patolojisi değildir, kişisel alandaki erkek gücünün zirvesidir. Feministlere göre sosyal hizmet uzmanlarının işi, problemleri patolojik ya da ailede kadınların karşılaştıkları sorunlarla açıklamak değil toplumdaki güç eşitsizlikleriyle uğraşmaktır (Langan, 1985: 41).

Feministler, analizlerinde yapısal ve bireysel düzeyleri, kişisel ve politik olanı, özel ve kamusalı bütünleştirir. Bu haliyle feminizmin sosyal hizmet kuram ve uygulamasına sosyal ilişkileri anlamakla ilgili bir katkı verdiğini belirtmek gerekir (McNay, 1992: 51).

Feministler kadınların yaşamlarını ve deneyimlerini, erkeklerden farklı ve erkeği başlangıç noktası olarak gören bakış açısının (*androcentrism*) dışında kendi bakış açıları ve değerlerinden anlamaya çalışır (Hudson 1985; Akt: Payne, 1997:245).

Stanley ve Wise (1995) kadın deneyimlerinin ontolojik olarak çok parçalı ve karmaşık olduğuna, tek ve parçalanmamış bir maddi gerçeklik olmadığına dikkat çekmektedir. Buna bağlı olarak kadınlara yönelik baskı tek, belirlenmiş, kadının neredeyse tümüyle çaresiz

olduğu bir durum değildir. Aksine baskı had safhada karmaşık bir süreçtir, kadınlar çok nadir olarak tamamen güçsüz durumdadır, normalde kadınlar sözel, işitsel pek çok kaynağa sahiptir. Bu nedenle kadınların bu kaynaklarına dikkat çekme, bu kaynaklarının farkına varmasını ve deneyimledikleri sorunların üstesinden gelmelerinde yapısal faktörlerin etkisini kavramalarında bilinçlerini artırma feminist sosyal hizmet uygulamasının temel araçlarındandır.

Görüldüğü üzere feminist sosyal hizmet uygulaması kökenini feminist kuramdan almaktadır. Kadın deneyimini başlangıç noktası olarak alan, güçlendirme kavramına vurgu yapan, ataerkilliği sona erdirmeyi amaçlayan, kadınların içinde buldukları sorunların oluşum dinamiklerini ve sosyal yapıyla bağını kurmalarına yardım eden, eşitlikçi ilişkiler inşa etmeye önem veren bir yaklaşımdır.

FEMİNİST SOSYAL HİZMET UYGULAMASI ÜZERİNE ÖRNEKLER

Feminist sosyal hizmet uygulamasının temel vurgusu ataerkilliğe meydan okuyarak bireyleri güçlendirmedir ve sosyal hizmet uzmanlarının mesleki uygulamalarında göz önüne almaları gereken birtakım noktalar bulunmaktadır. Thompson'a göre (2005: 145) bunlar:

- (a) Değerlendirme yaparken sosyal faktörlerin (sınıf, ırk, toplumsal cinsiyet, yaş engeli, cinsel kimlik) göz önüne alınması ve bunlardan her birinin bireyin durumunu nasıl etkilediğiyle ilgili yakın bir odaklanma önem taşımaktadır.
- (b) Çok yaygın ve ayrımcı olabilen kalıpyargı ve önyargılı varsayımlara karşı dikkatli olmak önemlidir.

- (c) İnsanları ayrımcı rollere göre ayırmamak önemlidir (mesela aile içinde kadını çocuk bakımı sorunlarından sorumlu görmemek)
- (d) Farklılık ve çeşitliliğe karşı duyarlı olmak önem taşımaktadır.
- (e) Kendi ve diğer profesyonellerin gücünün farkında olma ve bunu müraaatçılarının zararına kullanmamak büyük önem taşır.
- (f) Ayrımcı eylem ve tutumlarına göz yummamak ve onları güçlendirmemek.

Feminist perspektifle çalışan bir uygulamacı tüm insan sorunlarında kültürel ve politik bir boyut bulunduğunun ve bunun özellikle kadınlar için doğru olduğunun farkında olmalıdır. Feminist uygulamanın temel fikrini yardım etme sürecinin sadece klinik ya da doğrudan hizmet etkinlikleriyle sınırlanamayacağı ve aynı zamanda örgüt ve kurumların işleyişini ve sosyal politikayı biçimlendirmek üzere politik eylem ve savunuculuğa odaklanmanın zorunluluğu oluşturmaktadır. Feminist bir terapist aynı zamanda politik bir aktivisttir (Sheafor ve Horejsi, 2002:96).

Feminist sosyal hizmet uzmanının çalışma ilkeleri (Sheafor ve Horejsi, 2002: 96):

- (a) Müracaatçı-sosyal hizmet uzmanı ilişkisi eşitlikçidir. Yardım eden kişi uzman yada otorite figürü değil partner ya da müracaatçının meslektaşısı gibi görülür
- (b) Müracaatçının kaygı ve problemleri sosyopolitik bağlamda değerlendirilir. Müracaatçının yaşamındaki güç ilişkilerinin değerlendirilmesi özel önem taşır.

- (c) Yardım edici, ilişkili kişisel deneyimlerini paylaşma konusunda isteklidir.
- (d) Yardım etme süreci güçlendirme ve cinsiyetçilik, cinsiyet-rolü kalıpyargıları, cinsiyet ayrımcılığı, kadınlara yönelik tutumların etkileyen sosyal ve tarihsel faktörleri içeren güçlü bir eğitimsel bileşen içerir.
- (e) Müracaatçının yardım sürecinde aktif bir katılımcı olması beklenir ve patoloji ya da eksikliklerine değil güçlerine odaklanılır.
- (f) Kadınların sosyal ağ ve destek gruplarını yaratmak önemli bir yere sahiptir.

Bu ilkeler doğrultusunda birkaç örnek tartışılacaktır. İlk olarak istismar mağdurlarına yönelik feminist sosyal hizmet uygulamasından söz edilecektir. İstismar mağdurlarıyla çalışmada feminist sosyal hizmet uzmanları öncelikle istismar ve baskıcı sosyal ilişkiler arasındaki ilişkiye bakarlar. En önemli konu “kişisel olan politiktir” ilkesini uygulamanın tüm düzeylerinde dikkate almak ve bireysel gibi görünen sorunların politik ve yapısal bağlamıyla birlikte değerlendirilmesi ve uygulamanın buna göre biçimlendirilmesidir. Feminist sosyal hizmet uzmanı sistematik ve bütünleştirici bir yaklaşımla baskının içselleştirilmesi ve bunun bireysel ve kurumsal düzeyde istismarcı ilişkilere nasıl dönüştüğüyle ilgilenir. Klinik sosyal hizmette istismara neden olan psikopatolojiyi iyileştirmek amacı varken feminist mikro uygulamada baskı ya da istismara maruz kalanların güçlendirilmesi için çalışılır. Güçlendirici çalışmadan müracaatçının kendi gereksinimleri için uygun olasılıkları görmesi ve yaşamını etkileyecek tüm kararları kendisi verebilecek

noktaya gelmesi anlaşılmalıdır (Rose, 1990 dan akt: Dietz 2000: 375). Feminist mikro uygulamada baskınlık ve şiddet ilişkisinin analizi yapılır ve istismar baskınlığının kişisel düzeydeki yansıması olarak görülür. Bu politik analiz feminist uygulama modellerine karşılıklılık, saygı, işbirliği, hiyerarşinin azaltılması, baskınlığın sosyal bağlamını kavrama gibi boyutların dahil edilmesine yol açar. Feminist sosyal hizmet uzmanları müracaatçılarının deneyimledikleri istismarın yapısal bağlamını kavramalarını sağlar ve mağdurlarla ihtiyaç duydukları desteklere ulaşmaları için mikrodan makroya kadar her düzeyde çalışırlar (Dietz 2000: 375).

İstismar mağdurlarıyla çalışmada mağdurların sürece aktif katılımı desteklenir ve bu anlamda mağdurlardan sağaltım konusunda alınan geribildirimlere göre hizmet süreci yapılandırılabilir. Bu çerçevede mağdurlara yönelik olarak istismara ilişkin uzmanlaşmış birimler, mağdur ve profesyoneller için istismarın tedavisi ve iyileşmeye yönelik derinlemesine eğitimler, hastanede yatma yerine alternatifler (güvenli evler gibi), bireysel terapi, akran destek ağları, yoğun semptomlar gösterenlere yönelik alternatif terapiler, psikiyatristlerin mağdurlara desteklerini arttırmaları için eğitilmesi ön plana çıkmıştır. Krize yönelik telefon hatlarında çalışanların eğitimi, baskı ve istismar konusunda eğitilmiş terapistler, grup çalışmalarının etkisi önemli bulunmuştur (Dietz, 2000: 385).

Makro düzeyde feminist sosyal hizmet uzmanları bakım konusunda devlet ve ulusal düzeyde lobicilik yaparak müracaatçıları, sosyal hizmet uzmanları ve diğer profesyonelleri örgütleyebilirler. Sosyal hizmet uzmanları ve mağdurlar

güçlendirici ve maliyeti düşük projeler için gösteriler düzenleyebilirler, uzmanlar bu konuları politik gündeme getirip tartışabilirler (Shera 1996'dan akt: Dietz, 2000: 385). Görüldüğü üzere doğrudan güçlendirici müdahaleler makro düzeyde çalışmalarla bütünleştirilmelidir.

Diğer bir örnek seks işçileriyle feminist sosyal hizmet uygulaması konusunda verilebilir. Burada öncelikli nokta sosyal hizmet uzmanlarının eğitim ve bilgilerini seks işçileri yararına kullanmaları ve seks işine yol açan yoksulluk, seks ticareti ekonomik gerileme gibi sosyo-ekonomik ve politik faktörlerin etkisinin farkında olmalıdır. Seks işçileriyle ilgili iki önemli konu ortaya çıkmaktadır (a) seks işçileri sömürü, istismar, cınayet ya da eşitsizliklerin mağdurlarıdır (b) seks işçileri işlerinden dolayı kovuşturmaya uğramamalıdır. Bu çerçevede sosyal hizmet uzmanları seks işine girme konusunda kadınları zorlayan, seks işçilerini istismar eden, sömüren, kaçırınların yasal olarak kovuşturulmasını sağlamalı, bütün kadınların eğitimi, istihdam olanakları için ekonomik adaleti ilerletmeli, seks işçilerini damgalamamalı, seks işinden ayrılmak isteyen kadınları desteklemelidir (Sloan ve Wahab, 2000: 472).

Başka bir örnek aile ve çocuklarla çalışma konusunda verilebilir. Sosyal hizmet uzmanları aile ve çocuklarla çalışırken kadınların anne ve bakıcı rollerini güçlendirerek sürdürebilirler. Aileyle ilgili geliştirilen sosyal politikalar kadınlar ve erkekler, çocuklar ve ebeveynleri, çocuklar ve devlet, ebeveynler ve devlet arasındaki hegemonik ve eşitlikçi olmayan ilişkilere odaklanır. Feminist sosyal hizmet ise aile ortamındaki kadınlar, çocuklar ve erkekler arasında

bu yaklaşımın yetersizliklerini görür ve ilişkilerin eşitlikçi yapılanması gerekliliğine dikkat çeker. Bu dikkat çekme çocukların insan haklarının tanınması, kadınların yaşam seçeneklerini arttırmak için kadınların haklarının ilerletilmesi, devletin bu hakların gerçekleştirilmesi için sağlaması gereken kaynaklara ve sorumluluğa dikkat çekmektedir (Dominielli, 2002b: 123-124).

Türkiye açısından feminist sosyal hizmet uygulaması açısından bir örnek toplum merkezlerinde yürütülen Kadının İnsan Hakları Eğitimi Programı (KİHEP) dır. Bu program ile kadınların hakları ve sorunları konusunda bilgilendirilmeleri ve bilinçlenmeleri sağlanarak kadın ayrımcılığına yol açan mekanizmaları daha iyi anlamalarına yardımcı olunması böylece, kendilerine olan bakış açılarının değişmesi ve özgüvenlerinin artması yoluyla aile içi şiddetin önlenmesi ve güçlenmeleri amaçlanmıştır (www.shcek.gov.tr/hizmetler/Kadin_Aile_Toplum/Toplum-Merkezleri.Mart2008.pdf). Bu program kapsamında kadınların insan hakları, anayasal, medeni, ekonomik ve doğurganlık hakları, kadın ve cinsellik, toplumsal cinsiyet rollerine duyarlı çocuk eğitimi ve çocuk hakları, şiddete karşı geliştirilecek stratejiler konularını kapsayan çok yönlü bir eğitim uygulanmaktadır. Kadınlarda grup çalışması yoluyla sorunlarının oluşumunda katkısı olan yapısal faktörlerin ve baskı mekanizmalarının farkına varmaları yönünde bir farkındalık ve bilinç artışı sağlanmakta ve bu durum kadınların kendilerine ilişkin bakış açılarının değişmesine yol açmaktadır. Bu eğitimi alan kadınların güçlenmesi, kadınların kendi aralarında yeni inisiyatifler kurmaları ve gelir getirci işbirliklerine

yönelmeleri gibi çıktılar bu uygulamanın feminist sosyal hizmet uygulaması olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Türkiye boyutunda verilebilecek diğer bir örnek ise sığınmacı kadınlarla yapılan mesleki çalışmalardır. Kadınların eş ya da partnerlerinden gördükleri şiddet uzun süre başka bir ülkeden sığınma isteme nedeni olarak kabul görmezken, feministlerin eleştirileri ve çabaları doğrultusunda bu şiddetin “toplumsal cinsiyete dayalı zulüm” olarak kabul edilmesi söz konusu olmuştur ve kadınlar başka bir ülkeye bu nedenlerle sığınmışlardır. Özel alanda gerçekleşen bu şiddetin yanısıra savaş ve çatışma durumlarında da kadınlar genelleşmiş şiddetin hedefi haline gelmişler, şiddetin pek çok türünü deneyimlemişler, mağdur oldukları halde kendi ülkelerinde dışlanmış ve ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Bu alanda feminist sosyal hizmet uygulaması kadınların yaşadıkları şiddetin kökenlerini kavramaları, var olan ataerkil yapıyı ve bunun içinde kendi durumunu anlamayı, kendilerini çevreleyen sistemi kavrayarak sorunlarının sosyopolitik bağlamı hakkındaki bilinçlerinin artışı hedeflenmiş, kadınlara yaklaşım ise kadınların pek çok kaynağa sahip olduğu ve güçlerini kullanmalarını engelleyen mekanizmaların farkına varmaları, bu engellerin ortadan kaldırılması konularına odaklanmıştır. Bu alanda kadınların eşlerine bağımlı bireyler olarak kabul edilmeleri ve eş üzerinden yapılan sığınma başvurularından, kadınların ayrı başvuru yapabilmeleri noktasına gelinmiştir. “Kişisel olan politiktir” ilkesi sığınmacı kadınların sığınma istemelerine yol açan nedenlere ilişkin önemli bir kavrayış sunmaktadır ve bu çerçevede sığın-

macı kadınlarla yapılan feminist sosyal hizmet uygulamasının önemli bir bileşeni olmuştur. Kadın deneyimini başlangıç noktası olarak alan feminist sosyal hizmet uygulaması kadınların güçlendirilmesi, kendilerine güvenlerinin artırılması ve yaşam seçeneklerini arttırmaya sosyopolitik yapıyı dikkate alarak odaklanmıştır.

Bu örneklerden görüldüğü üzere feminist sosyal hizmetin tüm sosyal hizmet uygulamalarında kullanılan müdahale araçlarının ortaklığına karşın, müracaatçı-uzman ilişkisinin daha eşitlikçi olması, bireysel patolojilere ve sorunlara odaklanmak yerine sosyopolitik bağlamın göz önüne alınması, müracaatçının güçlerinin ön plana çıkarılması, müracaatçının aktif olması, güçlendirmenin tüm boyutlarıyla yaşama geçmesi, savunuculuk rolünün ön planda olması ve kadınların sosyal ilişki ağlarına ulaşmalarının sağlanması konusunda özel bir vurgusu bulunmaktadır.

Sonsöz yerine

Güç ilişkileri analizi ve sosyopolitik bağlam feminist sosyal hizmet uygulamasında önemli konulardır. Gücü üreten, elinde tutan baskıcı yapıların cinsiyetçi bir şekilde yapılandırıldığı farkında olmak ve sorunlara yaklaşırken bu arka planı göz önünde tutmak önemli bir noktadır.

Feminist kuramın dikkat çektiği toplumsal cinsiyet, ataerkillik, kamusal/özel alanı ayrımı gibi temel kavramların feminist sosyal hizmet uygulamasının bileşenlerini oluşturduğu görülmektedir. Kadınların geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine uygun bakım verici, eş, anne gibi pasif ve erkeğe bağımlı oldukları yönündeki kalıpyargıların far-

kinda olan ve bu kalıpyargılar ve kadınların deneyimledikleri baskının kökenlerini kavrama ve güçlenmelerine odaklanan feminist sosyal hizmet uygulaması çok özel bir yerde durmaktadır.

Kadınların bireysel olarak adlandırılan "özel" sorunlarının "toplumsal" bağlantılarını görmede ve kadınların bu türden bir bilinçlilik kazanmaları bakış açısına dayanan feminist sosyal hizmet uygulaması kadınların "aile içinde" geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine "uyum" yerine bu rollerin eşitlikçi bir şekilde dönüşümünü hedeflenmektedir.

Walby (1990) ve Bhasin'in (1993) kadınların ataerkilliğin kontrolünde olduğu yaşam alanlarıyla ilgili benzer analizleri, kadınların toplum içinde deneyimledikleri sorunların ortaya çıkmasında ve kadınların toplumda ikincil konumda yaşamlarını sürdürmelerinde etkilidir. Üretim, ücretli işler, erkek şiddeti, cinsel ilişkiler, devlet ve kültürde ataerkil ilişkiler çözümülemesi yapılması çok önemlidir. Çalışma yaşamından başlayarak cinsiyetçi üretim ve istihdam örüntüleri, kadına karşı erkek şiddetine devletler tarafından etkin yanıtlar üretilmemesi, cinsel pratiklerdeki çifte standart, kadının cinselliğini kontrol konusundaki toplumsal uzlaşma kadına yönelik şiddetin gerekçelerini oluşturmakta ve kadınların yaşam hakkının elinden alınması noktasına kadar giden temel insan hakkı ihlallerine yol açabilmektedir. Ataerkil kültürel kurumlar din, eğitim ve medya gibi çeşitli alanlarda kadınlara ataerkil ve cinsiyetçi bakış ve bu yöndeki sunum kadınların deneyimledikleri güçlüklerin ve problemlerin ortaya çıkışında çok etkin bir rol oynamaktadır. Sosyal hizmet uygulaması ataerkillikle bağlantılı bu so-

runları yaşayan kadınların sorunlarının çözümlenmesini güç analizi, baskının kökenini kavrama, yapısal faktörlere başvurarak açıklayan ve müdahalelerini bu anlamda "güçlendirme" temelinde oturtan bir uygulamadır.

Kamusal ve özel alan ayrımının kökenleri ve bu ikili ayrımın kadının toplum içinde ikincilleştirilmesine katkısı feminist sosyal hizmet uzmanlarının dikkate aldığı bir konudur. Geleneksel sosyal hizmet uygulamasının dışında feminist sosyal hizmet uygulaması "kişisel olan politiktir" ilkesini uygulamanın mikro, mezo ve makro düzeyleriyle bütünleştirerek hareket eder. Çünkü özel alandaki deneyimler olarak sunulan sorunlar aslında ataerkillikle bağlantılı, cinsiyetçi yapısal faktörler bütününden doğmaktadır. Müracaatçı gruplarıyla çalışırken feminist sosyal hizmet uzmanları feminist çalışma ilkelelerini göz önünde tutarak, müracaatçının sorununun sosyopolitik bağlamını kavramasına, güç analizine odaklanırlar ve feminist sosyal hizmet bu çerçevede "uyumlandırma" yerine "güçlendirici ve daha fazla seçenek yaratıcı" bir çerçeveye sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Arat, N. (1991) *Feminizmin ABC'Sİ*, İstanbul, Simavi Yayınları ABC Dizisi:6.

Barker, L. R. (1999) *The Social Work Dictionary*, Fourth Edition, Washington DC, NASW Press.

Bhasin, K. (1993), *What Is Patriarchy?*, India, Kali for Women Press.

Connell, R.W. (1998), *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar- Toplum, Kişi ve Politika*, İstanbul: Ayrıntı.

- Davidoff, L. (2002), *Feminist Tarihyazımında Sınıf Ve Cinsiyet*, A. Durakbaşa (Yay. Haz) Z. Ateşer ve S. Somuncuoğlu (Çev.) İstanbul, İletişim Yayıncılık.
- Dietz, A. C. (2000). "Responding to Oppression and Abuse: A Feminist Challenge to Clinical Social Work". *Affilia Journal of Women and Social Work*, 15 (369), 369-389.
- Dominelli, L. (2002a) Anti-oppressive Practice in Context. *Social Work: Themes, Issues and Critical Debates*. Second Edition, Ed: Robert Adams, Lena Dominelli ve Malcolm Payne. Basingstoke, UK Palgrave Macmillan.
- Dominelli, L. (2002b), *Feminist Social Work Theory and Practice*, London, Palgrave.
- Donovan, J. (2001), *Feminist Teori*, İstanbul, İletişim.
- Eisenstein, R. Z. (1998) "Imagining Feminism". *Contemporary Feminist Theory A Text Reader*. M.F. Rogers (Ed), McGraw-Hill: 469-484.
- Featherstone, B. (2001) Where to for feminist social work?. *Critical Social Work*, 2 (1).
- Jonasdottir, G. A. (1994), *Why Women Are Oppressed*, Philadelphia, Temple University Press.
- Langan, M. (1985), The Unitary Approach: a Feminist Critique, *Women, the Family, and Social Work*. Ed: E. Brook ve A. Davis. London, Tavistock.
- Lee, A.B. J. (2001), *The Empowerment Approach to Social Work Practice Building the Beloved Community*, Second Edition, Columbia University Press.
- Mackinnon, A. C. (2003), *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, İstanbul, Metis Kadın Araştırmaları Dizisi No:15.
- Mcnay, M. (1992). "Social Work and Power Relations: Towards a Framework for an Integrated Practice", *Women, Oppression and Social Work Issues in Anti-discriminatory Practice*. Ed: M. Langan ve L. Day. Routledge: 48-66.
- Mitchell, J. (1985), *Kadınlık Durumu*, Çev. Günseli, Gülnur, Şirin, Feraye, Şule, Yaparak, İstanbul, Kadın Çevresi.
- Payne, M. (1997), *Modern Social Work Theory*, Second Edition, Con. Ed: Jo Campling, London, Macmillan.
- Ramazanoğlu, C. (1989), *Feminism and the Contradictions of Oppression*, New York, Routledge.
- SHÇEK, http://www.shcek.gov.tr/hizmetler/Kadin_Aile_Toplum/ToplumMerkezleri.Mart2008.pdf, 29.05.2009
- Sheafor, W.B ve C.R. Horejsi. (2002), *Techniques and Guidelines for Social Work Practice*, Sixth Edition, Boston, Allyn and Bacon.
- Sloan, L. ve S. Wahab. (2000), "Feminist Voices on Sex Work: Implications for Social Work", *Affilia Journal of Women and Social Work*, 15 (457), 457-479.
- Stanley, L. ve S. Wise (1995), "Feminist Araştırma Sürecinde Metot Metodoloji Ve Epistemoloji" F. Şaşmaz (Çev.) *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*, S. Çakır ve N. Akgökçe (Yay. Haz) İstanbul, Sel.
- Thompson, N. (2001), *Anti-Discriminatory Practice*, Third Edition, *BASW Practical Social Work Series*, Ed: Jo Campling, London, Palgrave.
- Thompson, N. (2005), *Understanding Social Work*, Second Edition, Ed: Jo Campling, London, Palgrave Macmillan.
- Yuval-Davis, N. (2003), *Cinsiyet ve Millet*, Çev: Ayşin Bektaş İstanbul, İletişim.
- Walby, S. (1990), *Theorizing Patriarchy*, England, Blackwell.
- Whelehan, I. (1995), *Modern Feminist Thought*, Finland, Edinburgh University Press.

